

Milleks piibel ja kuidas seda lugeda?

Pietistlikud eessõnad ja lugemisjuhised Eesti- ja Liivimaa piiblites

TIINA-ERIKA FRIEDENTHAL

Eestikeelseid piibleid on seni uuritud peamiselt eesti piibli- ja kirjakeele kujunemise vaatepunktist ja seda on teinud ka teoloogid (Paul 1999; Roosimaa 2004), väga harvadel juhtudel on tähelepanu pööratud väljapoolse piibliteksti jäävatele aspektidele ja lisamaterjalidele. Varauusaegsed piiblid sisaldasid aga üldjuhul peale põhiteksti ka eessõnu, lisasid ja muid lugemise abivahendeid, mõnikord koguni kuni piibliteksti ületavas mahus. Eesti- ja Liivimaal koostati XVII ja XVIII sajandil piibliväljaandeid nii saksa, läti kui ka eesti keeles ning nendegi juurest võib leida teoloogiliselt, kultuurilooliselt ja raamatulooliselt huvitavat lisamaterjali. Osaliselt on seda märgatud (Beyer 2013, 2014; Daija 2021), kuid eessõnade teoloogiline sisu on jäänud üldjuhul uurimata (erandiks Paškevica 2023: 61–62). Saksa teoloogid on aga rõhutanud teema huviväärsust ning andnud välja varauusaegsete saksaakeelsete luterlike piiblite eessõnade ülevaateid ja käsitlusi (nt Quack 1975; Reinitzer 1983; Köster 1984; Wallmann 2010). Ülevaade nii kogu siinse regiooni peamistes keeltes välja antud piibliväljaannetest (täispiibel või Uus Testament) kui ka nende eessõnadest on seni puudunud.

Artiklis antakse lühike sissejuhatus luterlike piiblieessõnade teemasse üldiselt, põhiosa moodustab Eesti- ja Liivimaa piiblite pietistlike eessõnade ülevaade, mille kaudu selgitatakse pietismile eriomaseid jooni võrreldes Martin Lutheri õpetuse ja luterliku ortodoksia, ning viimaks lühidalt ka vennastekogudusega selle liikumise esikümneandel. Artikli eesmärk on nende lisade põhjal selgitada, kuidas Eesti- ja Liivimaal XVII sajandi viimases kolmandikus alustatud ja 1739. aastal lõpule viidud piiblite väljaandmist kohalikele rahvastele saab vaadelda pietistliku suurprojektina, mis tervikuna vaadates langeb ajaliselt täpselt kokku ajaloolise pietismi perioodiga selle algusest 1675. aastal kuni selle kui uuendusliikumise suhteliselt järsu lõpuni ligikaudu aastal 1740. Piiblieessõnu on siinses käsitluses kasutatud ennekõike luterliku ortodoksia ja pietismi erinevuste väljatoomiseks pühakirja küsimuses. Vastust küsimusele, milleks piibel ja kuidas seda lugeda, võib pidada nende kahe sel perioodil omavahel karmilt konkureeriva teoloogilise voolu keskseks erinevuseks. Artiklis juhitakse tähelepanu sellele, et igasuguste ressursside poolest jätkuvalt väga nappides tingimustes pidi just pietistlik arusaam piibli vältimatust rollist inimese hingeõndsuse jaoks andma olulise tõe selleks, et ortodoksia perioodil alustatud piiblitõlkimisega otsustavalt edasi liiguti. Selle üle, kes ja kuidas esimesi eesti- ja läti-keelseid piibliraamatuid tegelikkuses lugeda võis, on arutletud mujal (Beyer 2014; Põldvee 2017).

Lutheri piibli lisad

Et igaüks pidi oma emakeeles pühakirja lugeda saama, kuulus Lutheri algatatud reformatsiooni põhisõnumite hulka. Ent lugemine ei pidanud toimuma mitte ilma õpetatud suunisteta, mille Luther lisas piibli raamatutele eessõna vormis. Kanoonilise 1545. aasta Lutheri piibli juures on pikemad eessõnad kogu Vana Testamendi (edaspidi VT) ja prohvetite raamatute ees ning lehekülg kuni paar eraldi igale VT apokrüüfile; lühem eessõna kogu Uuele Testamendile (edaspidi UT) ja eraldi igale epistlile, mille hulgas tõuseb esile pikem, kogu Pauluse teoloogiat selgitav eessõna Rooma kirjale, mida Luther eriti kõrgelt hindas; pea niisama pika eessõna lisas ta Johannese ilmutusraamatule, mida ta üldse ei hinnanud. Iga eessõna võtab lühidalt kokku raamatu sisu ja põhiküsimused, tähelepanu on eeskätt teoloogilistel (mitte filoloogilistel ega ajaloolistel) aspektidel. Lutheri eessõnade ülesanne on aidata lugel tekstist õigesti aru saada. Ühiseks peateemaks on sõnum evangeeliumist, mis pole mitte kirjataht ega teade, vaid elav sõna, mida kuulutatakse suuliselt ja kuulatakse kõrvaga (Karpp 1980: 70–71). Evangeelium on mõlema testamendi tuum ning sellest tuumast lähtub ka eessõnades väljendatav kaanonikriitika: Luther eemaldas VT osast Esra raamatu 3. ja 4. peatüki ning osad apokrüüfsetest Makkabea raamatutest, UT osas paigutas ta sisukorras numereerimata kujul nimekirja lõppu (justkui kaanonist väljapoole) kirja heebrealastele, Jaakobuse ja Juuda kirjad ning Ilmutusraamatu. Nii eessõnad kui ka (ilma värsinumbriteta) pühakirjatekst on 1545. aasta väljaandes kummalgi pool teksti varustatud rikkalikult ääremärkustega: paralleelkirjakohad, peatükkide sisukokkuvõtted, lugemist hõlbustavad märksõnad ja nummerdused, sõnaseletused ja raskete kohtade lühikommentaariid.

Kui reformatsioonisajandil ilmus suuremates keeleruumides pühakirjast üha uusi tõlkeversioone, siis XVII sajandiks oli igal konfessioonil välja kujunenud oma kanooniline piibel – luterlastel Lutheri viimane, 1545. aastal valminud tõlge –, mida enam ei uuendatud (Sheehan 2005: 15). Pühakirjateksti juures ja ümber paiknevad lisandused olid seevastu pidevas muutumises. Veel kuni XVIII sajandini kuulusid Lutheri 1545. aasta piibli eessõnad ja ääremärkused – sõltuvalt väljaande formaadist, eelarvest ja sihtrühmast – tervikuna, osaliselt või tsitaatidena siiski saksakeelse luterliku täispiibli ja ka paljude teistesse keeltesse tõlgitud luterlike piiblite juurde (Quack 1975, 13). Aga juba XVI sajandil tehti ääremärkustesse täiendusi ja jäeti osa neist lisamata ning Lutheri arvukad eessõnad asendati üha sagedamini ühe kokkuvõtliku eessõnaga mõnelt kaasaegselt silmapaistvalt teoloogilt (Reinitzer 1983: 301–305).

Luterliku ortodoksia piiblieessõnad

Usupuhastusliku teoloogia kaitseks töötasid luterlased ja reformeeritud (st Šveitsi usupuhastus) välja põhjaliku õpetuse pühakirjast kui usu ja õpetuse ainsast allikast ja normist. Katoliiklusele ning erinevatele (protestantlikul pinnal levinud) piibli-kriitilistele suundadele seadis luterlik ortodoksia vastu kirjapandud sõna autoriteedi ja põhjendas seda verbaalinspiratsiooni õpetusega (Karpp 1980: 77). Ortodokssetes

piiblieessõnades kinnitati piiblisõna autoriteeti, ülistati Lutherit ja tema piiblitõlget ning esitati kokkuvõtteid luterlikust õpetusest, igauht manitseti ka hoolsalt pühakirja lugema ja sellest õpetust võtma (Quack 1975: 166–168).

Pühakirja asjakohane tõlgendamine nõudis aga hulka erinevaid teadmisi ja algkeelte oskust ning oli seega praktilistel põhjustel üksnes vastava haridusega teoloogide pärusmaa. Seepärast ei rõhutatud ortodoksia ajal ülemäära kogu pühakirja lugemise vajalikkust. Ilmikutel tuli tingimata tunda ja lugeda neid kohti piiblist, mille juurde neil oli võimalik saada pädevaid selgitusi. Kõige tähtsamate kirjakohtade valikut koos sobiva tõlgendusega pakkus esimese astmena katekismus, mis oligi sageli omandanud nii-öelda ilmikutepiibli staatuse. Katekismuse peatükkide selgitamine oli olulisel kohal ka jutlustes ja individuaalseks lugemiseks mõeldud usulises kirjanduses. Teise tähtsa valiku moodustasid iga kirikuaasta pühapäeva ja püha jaoks määratud kirjakohtad evangeeliumidest ja epistlitest, mis kordusid aastast aastasse ja millele kirikuõpetaja jutlust pidades andis ajakohase tõlgenduse. Ilmikuid võidi julgustada enne jutlust või isegi selle ajal iseseisvalt (kaasa) lugema perikoope ja teisi kirjakohti, mida pastor jutluses puudutas (Dunte 1632: 170). Ka pietismi üheks eelkäijaks peetav Johann Arndt, kes kutsus üles igapäevaselt piiblit lugema ja jumala sõna üle mõtisklema, andis selleks ette kindlad kirjakohtad (Quack 1975: 232).

Siiski pingutati ka XVII sajandil selle nimel, et teha tervikpiibli iseseisev lugemine tõesti igauhe jaoks võimalikuks. Tuntud näiteks on 1641. aastal Weimaris välja antud nn Kuurvürstipiibel, mille eessõnas kinnitas väljaandja Salomon Glassius, et piibli kirjakohta (ühemõttelise) tähenduse mõistmiseks tuleb arvesse võtta: 1) ajaloolisi asjaolusid, 2) kirjakohta konteksti piiblis, 3) algkeeli ja 4) paralleelkirjakohti (Quack 1975: 193). Nendest eeldustest lähtudes oli lugejat hädavajalike andmetega varustada püüdvaid kommentaare piibliteksti sisse ja juurde paigutatud sedavõrd palju, et piibliteksti ennast jäi leheküljele vaid kitsas riba ning sulgudes selgitused paiknesid kohati lausa iga sõna järel. Kogu seda vaeva oli nähtud selleks, et noored ja harimatud „saaks kogu pühakirja igasuguste arusaamist takistavate tõrgeteta läbi lugeda ja teada, mis on raskete kohtade õige tähendus” (tsiteeritud Reinitzer 1983: 307 kaudu).

Pietismi muutunud suhe piibliga

Pietistliku uuendusliikumise tõmbas käima Philipp Jakob Speneri 1675. aastal Frankfurdis avaldatud programmiline tekst „Pia desideria” (vt nt Wallmann 2004), millest sai alguse piibli spetsiifilisel viisil kogu kristliku elu keskmesse paigutamine. Pietistid pöördusid Lutheri piiblikeskuse juurde tagasi selles mõttes, et hakkasid uuesti rõhutama piibli terviktekstide lugemise kesksust kõigi kristlaste jaoks sõltumata nende vanusest ja haridusest. Ent nende arusaam piiblist oli teistsugune kui Lutheril, sest nad tunnistasid verbaalinspiratsiooni ja arendasid seda ortodoksia õpetust veel jäigemas suunas edasi, nii et piiblist sai pietistlikus tõlgenduses kõige muu kõrval ka Jumala õndsusplaani kodeeritud ilmutus (Wallmann 2010: 292). Spener luges pühakirjast välja Jumala plaani kohta ühiskondlikul tasandil, et enne viimsetpäeva oli oodata veel „paremaid aegu” (Iisraeli pöördumist ja Paabeli ehk

Rooma paavstikiriku langemist); üksikisiku tasandil aga seda, et Jumal viib oma lunastusplaani inimese juures läbi kindla korra kohaselt. Selle korra teadmine võimaldas pietistidel teha kindlaks, kes on ja kes pole õigeks mõistetud, ning ühtlasi suurendada inimese rolli (põhimõtte järgi üksnes Jumalast sõltuva) lunastuse saamisel. Omast jõust inimene ennast paremaks muuta ei suuda ning pietistid rõhutasid, et langusjärgne inimene peab läbi elama täieliku (korrakohase) uuestisünni. Ent kui ortodoksse arusaama kohaselt sai inimene Jumala päästetegevust enda juures üksnes takistada, siis pietismi järgi saab inimene end sihiteadlikult ja süstemaatiliselt Jumala tegevusele ka avada, end uuestisünniks n-ö ette valmistada (vt nt Spener 1694). Nii ettevalmistuse kui ka uuenemise juures oli aga vältimatu võtmeroll intensiivsel individuaalsel tööol just nimelt kirja pandud jumalasõnaga (vt nt Köster 1984: 39–55).

Kui Speneri 1670. aastal alustatud *collegium pietatis*¹ tes loeti algusaegadel pühendumuskirjandust, siis 1674. aasta lõpus mindi üle piibli lugemisele, mida pidas silmas ka „Pia desideria” üleskutse „jumalasõna rikkalikumalt inimeste juurde tuua”. Pietismi peavoolus tehti see teoks, levitades massiliselt piiblit koos uutest eeldustest lähtuvate pietistlike juhistega selle iseseisvaks lugemiseks. Lutheri piiblitõlke korrigeerimise vajadus oli XVII sajandi lõpus tugevalt päevakorda tõusmas ja XVIII sajandil tehti pietismi radikaalsetel äärealadel huvitavaid tõlkeeksperimente (äärmusliku sõnasõnalisuse poole), ent Spener leidis, et õndsuseks vajalikes asjades on Lutheri tõlge täielikult piisav (nendel teemadel lähemalt: Sheehan 2005: 54–92; Reinitzer 1983). Speneri ülimõjuka õpilase, Halle pietismi rajaja August Hermann Francke asutustes¹ anti XVIII sajandi jooksul välja üle miljoni UT ja kaks miljonit täispiiblit, mis tõlke poolest olid peaaegu kõik Lutheri piibli revideerimata väljaanded. Francke nõudmisel pidi 1710. aastal Halles rajatud Cansteini trükikojas trükitavatele piiblitele lisatama ka kolm Lutheri eessõna – mõlemale testamendile ja Rooma kirjale, ent seda nõuet järgiti vaid esimeste väljaannete puhul. Pietistlik arusaam pühakirjast ja selle rollist (tõelise) kristlase elus andis piiblieessõnadele teistsugused ülesanded. Õige arusaamine raamatu kristlikust sisust (keskne Lutherile ja ortodoksiale) ei olnud pietistide jaoks enam piisav või – kuna õpetuslikud vaidlused pühakirja tõlgendamise üle olid toitnud konfessioonidevahelist vastandumist ja vaenu – isegi oluline. Pühakirja lugemine pidi praktilises mõttes töötama, st juhatama inimese läbi Jumala poolt ettenähtud päästekorra astmete: oma patuse ära tundmine ja sellest kohkumine, oma patuse sügav kahetsemine, Jumala armu igatsemine ja anumine, ning lõpuks õigeks mõistu (subjektiivne, afektiivne, empiiriline) kogemine, millest peab vältimatult alguse saama järkjärguline pühakssaamine (sks *Heiligung*) ehk eluviisi täielik muutus ilmalikust kristlikuks. Oma piiblieessõnades ja lugemisuhistes kuulutasid pietistid pühakirja lugemise mingil muul viisil ja eesmärgil mitte üksnes kasutuks, vaid otse kahjulikuks. Seejuures oli UT eelisseisundis ja selle lugemine selgelt tähtsam kui VT lugemine, kuigi põhimõtteliselt rõhutasid pietistid kogu piibli tähtsust (Spener 1694; vt ka Wallmann 2010: 296).

¹ Die Franckeschen Stiftungen zu Halle (varem: Glauchasche Anstalten) koosnevad mitmesugustest kultuuri-, teadus-, haridus- ja sotsiaalasutustest. Need asutas 1698. aastal teoloog ja pedagoog August Hermann Francke. Francke pietistlikud koolid ja sotsiaalsed algatused (esimesena rajati vaestekool) saavutasid rahvusvahelise tähtsuse ja tegutsesid ajaloolistes hoonetes praeguseni.

Esimene pietistlik piibel: Johann Fischeri eessõna ja lugemisjuhised (Riia 1677)

Piibli iseseisev lugemine või pigem sellega töötamine muutus pietismis niisiis otseks õndsusküsimuseks iga inimese jaoks. Õndsusküsimuseks muutus ka lugemis- oskus ja seda nii otseses kui ka edasijõudnud tähenduses. Speneri 1673. aastal Liivimaale saabunud mõttekaaslane Johann Fischer, kellest sai Liivimaa superintendent (1674–1700), alustas kohe – samal ajal kui Spener Frankfurdis pietistlikku uuendust välja töötas ja katsetas – koolivõrgu ja piiblite väljaandmise korraldamisega neljas kohalikus keeles. Kaks aastat pärast Speneri „Pia desideria” ilmumist andis Fischer Riias välja kõige esimese pietistliku piibli, mis oli ühtlasi kõige esimene siinmail trükitud saksa täispiibel (Biblia 1677). Tõlke poolest oli tegemist kanoonilise Lutheri piibliga, pietistlikuks tegid selle piibli uuendusliikumise vaimus lisad. Kitsa formaadi ja pisikese kirjaga reisipiibli lisade komplekt koosneb neljast tekstist – kahest eessõnast, laulu- ja palveraamatust. Piibliraamatute järel asub „Püha doktor Lutheri lauluraamatuke” 119 lauluga ning Johann Habermanni ülipopulaarne „Hommi-ku- ja õhtupalved igaks nädalapäevaks” (esimene trükk Wittenbergis 1567. aastal), mida võib leida ka mõnede teiste XVII sajandi piiblite juurest (Schulz 1983, 114; vt ka Friedenthal, Friedenthal, 2024). Ka Johann Arndti (või talle omistatud) „Informatorium biblicum” oli olnud lisatud mõnedele piiblitele XVII sajandi alguses, aga vahepealsel ajal enam mitte (Quack 1975: 266, 231–240). Arndti tekst, algse nimetusega „Piibli ja meie kristluse lühike sisu ja määratlus”, on kokkuvõtte kristlikust õpetusest käsitlusena kristlikust elust, ning selles tegeletakse õndsakssaamise (sks *Seligmachung*) ja pühakssaamise (*Heiligung*) teemadega. Selles tuuakse välja rida piiblikohti, mille üle tuleks igapäevaselt mõtiskleda ja mida harjutada ehk tegudes järgida.

Nii Luther, Habermann kui ka Arndt on pietismi ja luterliku ortodoksia vagaduse ühisvara – viimase kohta on kasutusel ka selline mõiste nagu *ortodoksne arndtianism* (nt Kirn, Ritter 2019: 11). Pietistlikkuse seisukohast oli Fischeri piibli kõige olulisemaks kaastekstiks tema enda kirjutatud 10 lehekülge pikk eessõna, mis oli vormistatud pühendusena Liivimaa kindralkubernerile Krister Horn af Åminnele ja tema abikaasale Annale. See algab sõnadega „Tõelise pühakssaamise vajalikkusest...” („Der wahren Heiligung Nohtwendigkeit...”) ja selle võib jagada neljaks enam-vähem võrdses osaks, mis selgitavad nelja põhiväidet: 1) ilma pühakssaamiseta ei saa me Jumalat näha; 2) Jumal teostab selle pühakssaamise pühakirja kätkeatud sõna vahendusel; 3) piiblit tuleb lugeda nii, et see aitaks kaasa pühakssaamisele; 4) kui sel viisil enda ja pühakirjaga tööd teha, hakkab pühakssaamise protsess toimuma ja inimene veendub oma isikliku kogemuse põhjal, et piibel tõesti on Jumala sõna.

Fischeri eessõnas on seega olemas suur osa pietistlikust programmist. Piibli olemuse ja rolli osas on oluline, et erinevate heterodokssete suundade vastu rõhutab Fischer piibli identsust Jumala sõnaga ning möödapääsmatut rolli Jumala lunastusplaanis. Inimene ei uuene ilma Jumala abita ja selles protsessis on igal kolmainisuse isikul täita oma kindel roll, ent inimese enda sammudel on mingis mõttes siiski otsustav tähtsus, kuivõrd protsessi käivitamiseks peab inimene ise Jumala poole pöörduma ja abi paluma. Viimane väide on kooskõlas ka Arndti „Paradiisiaiakesega”,

mille uustrüki andis Fischer Riias välja piibliga samal aastal. Arndt rõhutas seal, et palveta ei anta meile midagi – Jumal tahab väga meile anda kristlikke voorusi, aga neid tuleb enne paluda (Arndt 1612, eessõna, B4–B4b). Veel kajastub Fischeri eessõnas valgustuslik-pietistlik arusaam sellest, et inimest peab millegi – isegi pühakirja – tõesuses (lõplikult) veenma mitte autoriteet, vaid isiklik kogemus (antud juhul sellest, et pühakirja töötused tõesti „töötavad”).

Üheks pietistlike piiblieessõnade eripäraks kujunes hõlmata arv praktilisi juhi-seid, milles püütakse kõige lihtsamal kombel kokku võtta, kuidas täpselt on (ainu)-õige piiblit kasutada: kirjeldatakse muu hulgas vajalikke hoiakuid, mõtteid, (näidis)-palvesõnu, lugemistempot, sobilikke reaktsioone, refleksioone. Juhiste komplektidel on sageli erinevad rõhuasetused ja omad eripärad ning nad on eri määral lahti kirjutatud.

Esimene piibel, millele on juurde pandud sellised juhised, ongi Fischeri piibel (Biblia 1677, eessõna). Juhiseid on seitse: kolm lugemiseks valmistumiseks (teadvustada, et pühakiri on Jumala sõna, millest sõltub hingeõndsus; tunda südames, et loetakse justkui Jumala suust selle kohta, kes ta on ja kuidas teda teenida tuleb; paluda Püha Vaimu abi loetu mõistmiseks), kolm lugemiseks (tähelepanelikult ja järele mõeldes lugeda, Püha Vaimu eesmärgi kohta küsida, oma eluks õpetust otsida). Pärast lugemist tuleb paluda, et Jumal loetu südamesse kirjutaks, nii et seda oleks meeles elus kasutada. Ennast petab see, kes on küll lugenud ja mõistnud, milline ta on ja milliseks muutuma peab, aga selle sealsamas unustab.

Käesoleva artikli eesmärkide raames ei ole oluline, mil määral ja kas Fischer esitas oma eessõnas ja lugemisjuhistes üksnes Speneri väljendatud mõtteid (nagu on väitnud Quack 1975: 265–266), nt eessõnades katekismustele (nende kohta vt Brecht 2004: 103). Fischeri tegevus Liivimaal ja tema mõtete ja tegude suhe Speneriga on üks teemasid, mis alles ootab uurimist ja selgitamist. Teine küsimus on varasemate eeskujude otsimine pietistlikele lugemisjuhistele, mis ühes viimastest kirikuloostandardteostest on (üksnes Francke juhiste sõnades) tagasi viidud Lutheri nõuannetele õigeks teoloogiastuudiumiks: *oratio, meditatio, tentatio* ('palve, meditatsioon, proovilepanek', Kirn, Ritter 2019: 34). Liivimaa materjalide põhjal võib öelda, et kuigi selliseid lugemisjuhiseid ortodoksia ajastu piiblieessõnadest ei leia, pärinevad need ometigi ortodoksest traditsioonist, kust võib leida samasugused reeglid jumalasõnaga kohtumise, selle vastuvõtmise ja ellurakendamise kohta, aga – rõhutatult – mitte pühakirja iseseisva lugemise, vaid jutluse, st suuliselt kuulutatava jumalasõna kuulamise juures. Nimetatud allikaks on Tallinna Oleviste kiriku jutlustaja Ludwig Dunte (1632) traktaat jutlustamisest.

Esimesed eesti- ja lätikeelsed piiblid ilma pietistlike kaaskirjadeta (Riia ja Tallinn 1685–1730)

Peagi jõudsid trükki esimesed läti- ja lõunaeestikeelsed piibliraamatud. Nende väljaandmise korraldas Johann Fischer ja ka suur osa tõlkijatest oli rohkem või vähem varapietismist mõjutatud, ent väljaannetes see otseselt ei väljendu, pietistlikke

kaaskirju neis pole. Põhjuseks võib oletada seda, et piibli tõlkimine ja väljaandmine kolmes kohalikus keeles kulges eri ressursside nappuse tõttu äärmiselt vaevaliselt, luterlik ortodoksia oli Rootsi impeeriumis kehtestatud riigiusuna ning Fischeri ja pietismi positsioon polnud selleks piisavalt tugev.

Vastavalt 1685. ja 1686. aastal välja antud läti- ja lõunaeestikeelse UT juures on üks ja seesama eessõna, mis on teadaolevalt Fischeri kirjutatud (Pöldvee 2024: 171), ja mõlemasse sihtkeelde tõlgitud pöördumine lätlastele adresseeritud pealkirjaga „Mihlais Latweeti” ja eestlastele „Armas Mamees”. Vaid paar lehekülge pikk tekst on täiesti ortodoksne: see selgitab UT olemust (töotuste täitumine Jeesuses Kristuses), päritolu (raamatu on kirja pannud mitte inimesed ega inglid, vaid see on Püha Vaimu kaudu antud Jumala Sõna) ja sisu (millest see koosneb). Mingeid lugemisjuhiseid maamehele ei anta, juttu pole ei pühakssaamisest ega ka loetu ellurakendamisest. Mõlema testamendi andis Riia trükkal Samuel Lorenz Fröhlich suures tiraažis minimaalsete kohendustega ning koos sama vana eessõnaga uuesti välja 1727. (lõunaeesti) ja 1730. aastal (läti).

Läti keeles sai Johann Ernst Glücki tõlkes juba aastatel 1689–1694 jaoks 1500 eksemplaris ära trükkida ka kogukas formaadis täispiibli (Ta Swehta Grahmata 1689). Peale sama eessõna Uue Testamendi ees alustab seda Fischeri saksakeelne pühendustekst kuningas Karl XI-le, mis rõhutab omakeelse piibli tähtsust ning läti rahva taibukust ja võimekust selle lugemisel, ülistab mitmel eri moel kuningat piiblitõlke kulude katmise eest, ennetab laitmajad ning tsiteerib oma väidete kinnituseks läbivalt pühakirja ja korduvalt Lutherit. Mingit lugemisjuhist ega muud eessõna, pöördumist, järelsõna ega isegi registreid läti täispiiblil ei ole, VT esimese osa ees puudub ka sisukord.

Rootsi riik jõudis sajandivahetuseks pietismi keelustamiseni ning Fischer ja tema mõttekaaslased sattusid üha tugevama surve alla. Fischer lahkus Liivimaalt (1699), ent pärast laastava Põhjasõja lõppu (1710) pietistlik projekt jätkus, kui piibli ja kirjaoskuse igaüheni viimise teatepulga (koos tühjaks jäänud pastorikohtadega) võtsid Eesti- ja Liivimaa suure innuga üle mehed, kes olid pietistlikud vaated ja oskused omandanud pietismi kõrgajal kas otseselt August Hermann Francke käe all Halles või siis mõnes teises saksa ülikoolis. Et eesti- ja läti keelsed pietistlikud kaastekstid kirjutatakse alles XVIII sajandi teisel ja kolmandal kümnendil, on järgnevalt heidetud pilk enne neid Saksamaal ilmunud mõjukatele piiblieessõnadele, mis on olulised ka Eesti- ja Liivimaa jaoks.

Mõjukad pietistlikud lugemisjuhised

Nii Speneri kui ka tema õpilase Francke esimesed piiblieessõnad koos lugemisreeglitega ilmusid 17 aastat Fischeri omast hiljem, mõlemad 1694. aastal. Mõlemad olid Fischeriga samas traditsioonis nii reeglite arvu (seitse) kui ka ülesehituse osas: mida teha ja mõelda enne lugemist, mida lugemise ajal, mida pärast seda.

Speneri 1694. aasta ülimalt mahuka (tihedas kirjas 30 lk) piiblieessõna (Spener 1694) kohta on öeldud, et see läheb Fischeri omaga võrreldes tunduvalt kaugemale

ortodokssest traditsioonist (Quack 1975: 269, 243, 241–263). Spener selgitab ka eriliste lugemisreeglite vajalikkust, viidates Lutheri eristusele pühakirja välisest ja sisemisest selgusest: esimene käib teema kohta, teist aga saab (loomuldasa pimedusega löödud) inimene oma südame sügavuses taibata ja mõista vaid juhul, kui Jumala vaim tal seda teha laseb. Spener kinnitab, et niisiis on vähe sellest, kui me pühakirja lugedes „üksnes paljaste sõnade tähendust” mõistame, kui õigupoolest on tarvis taibata „kirjasõna tõde”, mis on võimalik üksnes „kõrgemas valguses”, mille allikaks on Püha Vaim. Erinevalt suurest osast ortodokssest leerist andis see argument Spenerile usu, et ilmikud saavad pühakirja mõista – see toetus usule Püha Vaimu tegevusse, kes vajaliku mõistmise lihtsale inimesele võimalikuks teeb. Pietismile iseloomulikult saab ja peab inimene Vaimu selle juures teadlikult ja metoodiliselt abistama, olema ise aktiivne ja seisma hea selle eest, et tema pühakirja lugemine vilja kannaks, st teda täielikult muudaks. Selleks ka juhised, mis Speneril on esitatud väga pikkade ja põhjalike käsitlustena. Ortodoksiaga võrreldes uueks ja radikaalseks peetakse nende juures 2. ja 3. reeglit, mille kohaselt tohib pühakirja lugemisele asuda üksnes kahetseva südamega Jumala Sõna igatsedes ning kindla kavatsusega teha oma elus teoks kõik see, mis pühakirja lugedes Jumala tahtena ära tuntakse (Quack 1975: 255). Speneri reeglite hulka kuulus aga ka abi otsimine kogenumate kristlaste käest, piiblikommentaaridest (sh eelmainitud Kuurvürstipiiblist) ja jutlustest, mida võiks pidada lausa ortodoksseks lähenemiseks.

Francke samal 1694. aastal ilmunud lugemisreeglid olid aga need, mis saavutasid üldise tuntuse ja mida kasutati ka mujal kui Halles välja antud piiblite juures. Francke „Lihtne õpetus, kuidas pühakirja lugeda tõeliseks pühendumuseks [*Erbauung*] / neile, kes ihkavad kogu oma kristlikkust kallile jumalasõna alusele rajada” (Francke 1694) annab igas reeglis lühikese selgituse ja rea näiteid, kuidas selgitatut konkreetsetel juhtudel läbi viia. Francke juhised eeldavad, et piiblit saab mõista vaid uuestisündinud ja vaimulikult õnnistatud (*geistbegabt*) inimene ning ta juhendab seega üksnes „valguse laste” kasvamist (Brecht 2004: 105). Kõigepealt peab lugeja hoolega kindlaks tegema, ega tal piibli lugemiseks parajasti sel hetkel südames mõnd salajast valepõhjust või mingit väärat eesmärki pole, sest ainus õige põhjus ja eesmärk on saada usklikuks ja pühendunud kristlaseks selle sõna tõelises jõus ehk loetu järgi ka elada püüdes. Üle poole kogu tekstist moodustavad 4. ja 5. reegel, kus selgitatakse, kuidas lugemist saata valjude palvete ja ohkamiste, tänu ja ülistusega ning kuidas teha seda käsikäes sisevaatlusega (*Betrachtung*). Viimane on kõige mahukam. Siin tsiteerib Francke kõigepealt Lutherit (evangeelium on nii selge, et see ei vaja palju tõlgendamist, vaid mediteerimist, süvenemist, sügavale südamesse võtmist), siis aga järjepidevalt Clairvaux Bernard'i (keda peetakse pigem luterliku ortodoksia jaoks oluliseks teoloogiks; vt Wallmann 2010: 102), suunates lugejat müstilise traditsiooni vaimus palvega vaheldumisi teksti üle mediteerima ja sel viisil samm-sammult üha kõrgemale vaimsele tasemele tõusma. Seitsmes reegel on Franckele eripärane: see kuulutab piibli mõistmisel eriti tugevaks abivahendiks Jumala poolt just selleks saadetud proovilepanekud (*Anfechtung*), kinnitades kõige lõpuks (võib-olla tõesti Lutherile toetudes), et „palve, sisevaatlus ja proovilepanek on need kolm asja, mis teevad õige usuteadusliku haridusega mehe”.

Teistsuguse ülesehitusega reeglistik kuulus 1704. aastal Stuttgartis ilmunud nn Hedingeri UT (Hedinger 1704) juurde, mida peetakse pietistlike piiblite hulgas kõige tähtsamaks (Quack 1975: 283). On iseloomulik, et kõige olulisem pietistlik piibli-raamat on UT ja selle juures on ohtralt kaastekste ja lisasid: peale lugemisjuhiste mitu eri pöördumist lugeja poole, Arndti „Informatorium Biblicum”, eraldi eessõna iga raamatu ees selle autori ja kirjutamise asjaolude kohta, Lutheri eessõna Rooma kirjale, kõige lõpus registrid ja evangeeliumide kronoloogia, tekstis endas kommentaaride ja oluliste kohtade paksenduste kõrval ka „kasutusjuhised” (*Nutzenwendungen*) neis kohtades, „kus koostaja Jumala hea käe all tegutsedes lugedes ja mediteerides tugevamat südameliigutust tundis” (Hedinger 1704). „Mõningad reeglid nende jaoks, kes pühakirja ja eriti Jeesuse Kristuse Uut Testamenti kasuga ja vilja kandes lugeda tahavad” on kokku surutud kahele leheküljele ning see koosneb üheksast selgelt nummerdatud, lühidalt sõnastatud ja kirjakohtadega varustatud punktist, kus loetakse üles hoiakud ja tegevused, mida kristlik lugeja pühakirjaga töötades peab järgima. Sõnastuse juures torkab silma müstilisele traditsioonile omane kujundlikkus: Püha Vaimu palutakse, et see lugeja „meelt ja südant valgustaks, avaks pühakirja pitseri ning võtaks ära katte näolt ja südamest”, ning pannakse südamele, et „seda taevast toitu tuleks tulise, armastava, tänuliku ja pidevate öhkamistega pühitsetud sisevaatlusega otsekui mäluda ja usuga kokku segada”. Pietismile iseloomulikult manitsetakse hoiduma erilistest omatõlgendustest ja püsima üldkristliku õpetuse raames. Üleüldise preesterluse teemal minnakse Spenerist samm edasi ning kristlasi kohustatakse pühendumuslike vestlustega kasvatama lisaks endale ka teiste pühendumust („Endlich, solle man auch andere erbauen”).

Vennastekoguduse rajaja krahv Nikolaus Ludwig von Zinzendorfi 1726/1727. aastal Ebersdorfis välja antud täispiibli (Biblia 1727) eessõnad loetakse samuti tähtsamate pietistlike eessõnade hulka (Quack 1975: 283). Selle algtekstide põhjal korrigeeritud Lutheri piibli paljude kaastekstide seas on ka kolm Lutheri eessõna (VT-le, UT-le ja Pauluse kirjale roomlastele) ja Arndti „Informatorium Biblicum”. Kahes eessõnas pöördub Zinzendorf kõigepealt üleskutsuvalt mitteusklike (*Liebe Menschen*) ja alles seejärel usklike (*erleuchteten Christen*) poole. Lugemisjuhised on pealkirjastatud kõiki kaasavalt „Mõtteid pühakirja erinevate lugejate ees” ning üks 13 „mõttest” on (12 alapunktiga) neile, keda ta nimetab „veel pöördumata, aga õpihimulisteks pühakirjaõpilasteks”. Zinzendorfi 13 juhust on sõnastatud praktilisel kogemusel põhinevate soovituslike nõuannetena, mida julgustab proovima. Vastupidiselt Fischerile, Spenerile ja Franckele ja ilmselt just viimase vannutustele vastandudes rõhutab Zinzendorf ühes neist: „Ei pea mõtlema, et pühakirja ei tohi enne lugema hakata, kui seda tõesti Jumala sõnaks peetakse.” Ta julgustab avatud südamega ise järele proovima, mida pühakirjas leida on. Juhistes pannakse lugejale südamele, et raskete piiblikohtade tõlgendamisel ei tohiks oma arvamusest liiga kinni hoida ega seda teistele peale suruda ja et kirikuloost tuleb õppida kõige nähtava (kiriku) puudulikkust (vrd Arnold 1699).

Oma algust 1727. aastast lugev vennastekoguduse liikumine jõudis kiiresti ja jõuliselt Eesti- ja Liivimaale, kus krahv Zinzendorf liikumise juhina tegi 1736. aastal ringreisi, julgustas lätikeelse piibli kordustrüki väljaandmist ja aitas kokku saada

vajaliku raha esimese eestikeelse täispiibli trükkimiseks. Hoolimata Zinzendorfi mõjust ja menust Eesti- ja Liivimaal, tuleb kohe öelda, et nii julgeid juhiseid eesti ja läti talupoegadele ei anta.

Põhjaeestikeelne Uus Testament (Tallinn 1715): esimesed maakeelsed pietistlikud lugemisjuhised koos saksakeelse ortodoksse eessõnaga

Põhjaeestikeelse UT väljaandmise nimel oli kokku juba üle poole sajandi vaeva nähtud ning 1680. aastatel taheti töö kindlasti lõpule viia. Säilinud on erinevate tõlgete käsikirju, ent trükist ilmus see alles 1715. aastal (UT 1715). Seda väljaannet on Kristiina Ross nimetanud „ühenduslülilis 17. sajandi (rootsiaegse) ja 18. sajandi (veneaegse pietistliku) eestikeelse kirjasõna vahel” (Ross 2004: 5). See on tabav ka piiblieessõnade ja lisade osas, sest väljaandes on kaks ortodoksset ja üks pietistlik kaastekst. Üks neist ortodokssetest eessõnadest on seejuures nüüd juba kolmas tõlge pietist Fischeri pöördumisest maarahva poole aastal 1685. Praost Christian Hoppiuse pikem saksakeelne tekst on selgelt adresseeritud pastoritele. Sisu poolest võiks selle pealkirjastada kui „Uue Testamendi jõudmine Eesti maarahva keelde Jumala äraütlemata suure ja meile täiesti teenimatult antud armu läbi” ning siin pole midagi õigeksmõistetud inimese järkjärgulise uuenemise vajadusest ega pühakirja õigel viisil tarvitamise kesksest rollist selles protsessis. Pietistlike lugemisreeglite asemel, mille varal peab lugeja end metoodiliselt jumalasõna toimele avatuks tegema ja võtma enda peale tingimusteta kohustuse omandatud teadmised ellu rakendada, lõpetab Hoppius eessõna üleskutsega lugeda (ette) pühakirja ja mitte takistada selle mõjujõudu, jättes (vaimulike, isandate ja pereisade-emade) meetodi valiku igaihe enda otsustada.

Aastal 2004 välja antud faksiimiletrükises on Hoppiuse tekst tõlkeloo pärast isegi eesti keelde tõlgitud, ent tähelepanuta on jäänud UT ette paigutatud kaheleheküljeline tekst „Mönnigad Öppetussed nende ees / ke pühha Kirja ja issiärranis meie Issanda JEsusse Kristusse Ue Sädusse-Ramato õige Kassoga ja omma Hinge Önnitusseks tahtwad luggeda”. Välja on toodud, et XVIII sajandi teise kümnendi lõpuks oli Tallinna kogunenud tegusate pietistlike pastorite ring, kes hakkas tegema põhjaeestikeelse UT tõlke revideerimisega ja uustrüki korraldamisega (Ross 2004: 6). Teksti „Mönnigad Öppetussed” olemasolu 1715. aasta UT juures osutab aga sellele, et pietismil õnnestus endast märk maha panna juba esmatrükis, sest tegemist on eespool tutvustatud Hedingeri UT (1704) üheksa lugemisjuhise pisut kohendatud tõlkega. Tema-vormi asemel on sina-vorm ning reegleid on kohati lühendatud ja lihtsustatud: välja on jäetud metafoorne kõne ja müstika poole kalduvad väljendused, nagu „nälj salajase taevamanna järele”, ning kirjakohtad. Pisut neutraalsemaks toimetatud juhised on küll pietistlikud, aga mitte liiga silmatorkavalt ega rõhukalt. Vähemalt osadele 1715. aasta UT köidetele (sh 2004. aasta faksiimiletrüki aluseks olnud eksemplarile) on lisatud veel üks pietistlikuna tõlgendatav tõlketekst, millest lähemalt allpool.

Järgmisena tulevad käsitlemisele pietistliku perioodi viimased kolm piibli-raamatut Eesti- ja Liivimaal. Üsna täpselt ajaloolise pietismi valitsusaja lõpuks suudeti rasketest majanduslikest oludest hoolimata kõik sel ajal vajalikuks peetavad piiblitõlked välja anda. VT tõlkimist lõunaeesti keelde enam ei toetatud. (Ross 2005: 139) Pietistliku piibliprojekti uhke lõppakordi moodustavad 1729. aastal ilmunud põhjaeesti UT teine trükk (UT 1729), 1739. aastal ilmunud põhjaeesti täispiibel (Piibli Ramat 1739) ja läti täispiibli 2. trükk (Biblia 1739). Uhke on see asjaolu tõttu, et kirjakeelelaste uuenduste kõrval on need kolm väljaannet erineval määral varustatud ka pietistlike lisadega. Pietistlike pingutuste kroonijuveeliks võib sellest vaatepunktist pidada neist kõige esimesena ilmunud põhjaeestikeelset UT-d.

Põhjaeestikeelse Uue Testamendi teine trükk (Tallinn 1729): kõige pietistlikum piibel kogu piirkonna ajaloos

Eestimaal tõlketgevust edendavad pastorid olid 1721. aastal pannud alguse konsistooriumi kirjastuskassale, mille ülesanne oli kanda hoolet eestikeelse vaimuliku kirjanduse väljaandmise eest. 1723. aastal oli põhjaeestikeelse UT uustrüki jaoks moodustatud revisjonikomisjon, mis oli küll kokku pandud nii pietistidest kui ka ortodoksistest, kuid töö tegid lõpuks ikkagi kolm kohalikku päritolu pietistlikku vaimulikku, kes tegelesid samal ajal ka eesti kirjakeele ja talurahva hariduse edendamisega (Ross 2004: 5). Need olid Wittenbergi haridusega Tallinna Pühavaimu koguduse pastor Eberhard Gutsleff vanem (1654–1724), tema poeg, Kieli ülikooli haridusega Kullamaa pastor Heinrich Gutsleff (1680–1747) ning ettevõtmise juhina tuntud, Kielis hariduse omandanud Jüri koguduse pastor Anton Thor Helle (1683–1748). Tulemuseks oli Eesti- ja Liivimaa kõige rõhukamalt ja rikkalikumalt pietistlik UT. Eesti- ja Liivimaa oli sel ajal puruvaene sõjast laastatud maa ning väljaande sihtrühm mis tahes sakslastega võrreldes tunduvalt keerulisemas sotsiaalses olukorras, ent kõike seda arvestades võiks 1729. aasta põhjaeestikeelset UT-d lisade rikkalikkuse poolest võrrelda 1704. aasta Hedingeri UT-ga, mida on ilmselt ka ühe eeskujuna kasutatud. Et aga tõlke poolest jäi UT osa 1739. aastal valminud esimeses eestikeelses täispiiblis (Piibli Ramat 1739) samaks, siis on ühtlasi tegemist väljaandega, millest on seni täielikult mööda vaadatud. Ometi on just selle väljaandega nähtud eriti suurt vaeva, et pärisorist talupoega iseseisvale piiblit lugemisele innustada. Suurt tähelepanu on pööratud nii lugemist hõlbustavale kaunile kujundusele kui ka lisadele, mille seast tõstetakse tiitellehel esile ristviiteid ja konsistooriumi manitsust kahes keeles. Juba sisukorda koostades on mõeldud algajale lugejale, kellele selgitatakse sisukorra põhimõtet, selles on antud nii raamatute täisnimed kui ka lühendid ja lisaks leheküljenumbriid koos selgitusega, mida need numbrid näitavad. Samal ajal ei ole piiblit tekst kommentaaridega koormatud, alternatiivseid tõlkevariante on vaid vähesel määral, paksendatud kirjaga on esile toodud tähtsamaid kirjakohti, nagu oli tehtud ka Hedingeri UT-s.

Kogu väljaanne kannab tugevat Jeesus-vagaduse pitserit, mis on pietismis küll väga levinud, ent vältimatult keskne vennastekoguduses. Vaselõikes frontispiss,

millega „Meie Issanda Jesusse Kristusse uus Testament” algab, kujutab paljajalu mööda teed lähenevat Jeesust, tema kohal seisab kiri „Minna ollen se ma-ilma Walgus. Joan. VIII,1” ja tema all kutse „Tulge Minno jure [---] Matt XI, 28–29”. Kohe esimeses eessõnas pöördub lugeja ehk Eestimaa rahva poole Jeesus ise:²

Minna se Issand / Jesus Kristus / tõssine Jummal ja Innimesse / Poeg / ja keikide innimeste Lunnastaja / tullen nüüd omma Sannaga / Teid / Eesti-maa Rahvast / walgustama ja teie silmad lahti teggema / et teie moistaksite pöördä / pimmedussest walguse pole [---] (UT 1729: 3)

Kaunilt kujundatud kaheksa lehekülge pikas pöördumises loetleb Jeesus 51 piiblis leiduvat nimetust (koos viidetega) selle kohta, kes ta inimesele on, kutsub tungivalt pöörduma ära patust (mis on: armastuse puudumine, südame koormamine liias söömise, joomise ja peatoiduse pärast muretsemisega) ning leidma temas rahu ja hingamist. Kui otsida selle UT juurest Zinzendorfi (piiblieessõnade) mõju, siis võib seda ehk näha eessõnade ülekaalukalt kutsuv-julgustavas toonis ning pöördumistes erinevate lugejarühmade poole. Ka Jeesus tutvustab end kõigepealt kogu maarahvale, pöördub siis eraldi kurjategijate ja patuste („Teid ollen Minna tulnud pattustpöörmisse pole kutsma”, UT 1729: 5), siis kõigi poole, kes „waevatud ja kooramatud”, ning seejärel nende poole, kes „usklikud ja Waggad siin meie Eesti-maal” (UT 1729: 7), lõpetades taas üleskutsega kogu rahvale:

Nüüd / Eesti-maa-Rahvas! / touse ülles sa walgeks / sest / Minna so walgus tullen / ja tousen kui Issanda au sinno ülle. / Sepärrast / Palluge / siis peate teie Mind sama; / Otsige, siis peate teie Mind leidma; / Kopputage / siis peab keik se taewa riik / teile lahti tehtama. / Kellel kõrvad on kuulda / see kuulgo / mis / Eesti-ma-Rahva Koggodustele / kulutab / nende / JESUS. (UT 1729: 10)

Teisena saab sõna konsistoorium, kes pöördub armsa maarahva poole väga pika eestikeelse tekstiga (UT 1729: 11–34), mille koostamisel võib olla kasutatud ka Fischeri pöördumist maarahva poole (1685) ja Hoppiuse saksakeelset eessõna (1715). Selles on lihtsustatud ülevaade maailma õndsusajaloost; põhjustest, miks pole piibel seni veel eesti rahvani jõudnud, tõlkimise pikast takistusterohkest protsessist ning viimaks UT sisust ja tähtsusest. Pietismile osutab selles tekstis näiteks see, kuidas puhast õpetust kirjeldades räägitakse pühakssaamisest („kuida need innimesed selle kalli Jesusse lunnastamisse läbbi peawad õigeks, pühhaks ning õnsaks sama”, UT 1729: 16), või subjektiivse kinnituse hädavajalikkusest õigeks usuks: „Siis olli paks pimmedus ma peäl risti-innimeste süddame sees, et nemmad ei sanud egga jutluste sees kuulda egga ramatutte sees luggeda sedda õiget usko Jesusse sisse, ehk kuida innimenne omma iggawesse hinge õnnistusse pärrast peab kinnitust ommas süddames sama” (UT 1729: 16).

² Minu teada ei ole kuigi palju neid varauusaegseid ja varasemaid tekste, kus on Jeesus ise piiblivälises kontekstis kõnelema pandud.

Kolmanda kaastekstina järgnevad lugemisjuhised juba tuttava pealkirjaga „Mõningad Õppetussed...”. Hedingeri UT juhiste eeskuju on endiselt äratuntav, aga neid on nüüd palju rohkem töödeldud: juhiseid on kümme, neid on nii lühendatud ja lihtsustatud kui ka täiendatud ja ümber tõstetud. Nagu 1715. aasta väljaandes, kasutatakse ka siin sina-vormi, Hedingeri metafoorne kõne on endiselt välja toimetatud, ent keel on nüüd lausa koduselt lihtne ja toon peaaegu intiimne.

Edasi tuleb neljanda kaastekstina saksakeelne eessõna (sakslasest) kristlikule lugejale sellelt samalt Eestimaa keiserlikult provintsiaalkonsistooriumilt (UT 1729: 35–46). UT esmatrükk tunnistatakse üheks meie aja suurematest Jumala heategudest, aga uustrükk on ehk „veel õilsam Jumala and meie vaesele talurahvale”, kuivõrd see on hinna poolest kättesaadavam³ ja tekst on algteksti järgi revideeritud. Tõlke revideerimise kohta väljendatakse siin pietistliku piiblitõlke põhimõttelist prioriteeti tõlkida (pietistliku arusaama kohaselt Püha Vaimu dikteeritud) heebrea- ja kreeka-keelset algteksti võimalikult sõnasõnaliselt: „Jumala armu läbi on püütud Pühale Vaimule tema keeles nii täpselt kui vähegi võimalik justkui jalajälgedesse astuda ja seejuures teksti võimalust mööda ikkagi puhtal kõneviisil sundimatult voolata lasta.”

Suuremas osas koosneb saksakeelne tekst siiski manitsustest ja üleskutsetest selle maa ja „vaeste eestlaste” isandatele. Märksõnad, mis paksus kirjas kogu teksti läbivad, on „selle ajastu märgid” (Mt 5:3–6) ja „vaestele kuulutatakse evangeeliumi” (Mt 11:5). Lugejaid kutsutakse üles neid märke Eesti maarahva juures nägema ja mõistma, millega nemad saavad Jumala tööle kaasa aidata (st peavad aitama). Konkreetset tegutsemisjuhised moodustavad poole kogu tekstist: kristlikust valitsusviisist alustades liiguvad juhised talupoegade lugemisoskuse edendamise asjus samm-sammult kuuenda punktini, kus lehekülgede kaupa ja pikalt Lutherit tsiteerides käsitletakse koolide rajamise vajalikkust, ähvardades ülemaid selle kohustuse täitmata jätmise eest (paksus kirjas) saatana ja viimsepäevakohtuga (UT 1729: 42–43). Viimasena manitsetakse samal viisil – meelitades, julgustades ja hoiatades – ka kohalikku vaimulikkonda.

Viies lisatekst on eesti keelde tõlgitud Lutheri eessõna Rooma kirjale, mis XVIII sajandi kontekstis viitab samuti pietismile (Quack 1975: 13). Sellest tähtsast tekstist on eesti keelde tõlgitud ainult esimene pool, kus Luther selgitab, kuidas kasutab Paulus seaduse, patu, armu, usu, õiguse, liha ja vaimu mõisteid, tõlkimata on jäetud teine pool, kus Luther kogu Rooma kirja peatükkhaaval läbi käib. Et selle tõlke olemasolust ei olnud ilmselt teadlikud Lutheri esimeste eestikeelsete tekstide väljaande koostajad (Luther 2012), võiks näidata seda, mil määral on 1729. aasta UT unustusse jäänud, ent selle teksti võib leida ka vähemalt osast 1715. aasta UT köidetest, nagu on märganud Jürgen Beyer (2014: 41) selle väljaande eri köiteid uurides. Mõlemas UT trüki asub tekst omal kohal Rooma kirja ees, aga 1715. aasta UT puhul on Beyer selle kategoriseerinud eraldi trükiseks, sest Lutheri eessõna on teisel paberil, teise trükitüübiga ja lahus ülejäänud raamatu paginatsioonist.

³ Väljaannet trükiti 10 000 eksemplari ja seda levitati võimalikult madala hinnaga ja osaliselt tasuta.

Eestikeelne täispiibel (Tallinn 1739): jätk ja täiendus Uuele Testamendile

Helle juhtimisel töötas sama seltskond edasi VT tõlke ja (põhja)eestikeelse täispiibli esmakordse väljaandmise nimel, mille juures saadi abi nii Hallest kui ka Zinzendorfit. 1739. aastal Tallinnas ilmunud esinduslik piltidega piibel (Piibli Ramat 1739) kuulutab pealkirjas, et on „keik se Jummal Sanna, mis Pühhad Jummal Mehhed / kes pühha Waimo läbbi juhhatud / Wanna Seädusse Ramatusse Ebreä Kele ja Ue Seädusse Ramatusse Kreka Kele essite on ülleskirjotanud / nüüd agga hopis / Jummal armo läbbi, meie Eesti-Ma Kele / Essimest korda üllespandud, ja mitme sündsä salmiga ärraselletud. Essimesses otsas on Üks õppetud ja maenitsus nende heaks, kes Jummal sanna omma hinge kassuks püüdwad luggeda”. Vaselõikes frontispiss kujutab eestikeelse pühakirja pealkirja ümber seatud piibli võtmesündmusi kristotsentrilisest perspektiivist, ning see kõik saab kahel leheküljel eraldi lahti seletatud. Kaastekst kinnitab pühakirja inspireeritust ning seletab küllalt keeruliselt ja detailselt pildil kujutatud tegelasi, kirjakohti ning nende tähendust: Jumala tall, Mooses ja Aaron, Taavet ja teised prohvetid, Jeesus jüngritega, „[e]t sanna kuuldes kõik Sind tundwad tõeste” (selgitus: me peame mitte üksnes jumalasõna kuulama, vaid ka Jeesust tundma õppima; seda teed juhataw õpetaja peab ise olema Jumalast õpetatud, tundma ja nägema oma Õnnistegijat südames, ja siis vast mõistab tema teistele ka seda asja kuulutada), ärapetetur Aadam ja Eeva, Jeesuse sünn, madu ridva otsas, Jeesus ristil, Joonas ja kala, ülestõusnud Kristus.

Väljaande ainsast eessõnast oleks tiitellehe järgi oodanud juba tuttavat lugemisjuhust, ent tihedas kirjas kaheksaleheküljeline teie-vormis tekst „Armad Ma-Rahwas / ja sõbrad!” ühendab endas ülevaate eesti rahva vaimulikust ajaloost (mis seni on kulgenud täispiiblita) ning selgituse pühakirja olemusest, ülesandest ja absoluutsest hädavajalikkusest igale inimesele ja rahvale nii vaimse kui ka ihuliku olukorra päästmiseks ja parandamiseks koos üldiste põhimõtetega selle lugemiseks. Vaade nii eesti rahva ajaloole kui ka pühakirja kasulikkusele on läbivalt ja ühemõtteliselt pietistlik: terav kriitika varasema kiriku suhtes (ei suudetud eestlastele jumalasõna kuulutada, sest et kuulutajad ise õieti Kristuse õpetust ei tundnud), südameusk („agga se eest ei kantud ennemuiste mitte suurt hoolt, et Jesusse lunnastamisse armo ja wägge südames õiete pidid tuntama”), patsifism, inimese enda ettevalmistav roll lunastuse toimimisel, pühakirja (mitte ainult katekismuse) lugemise kesksus ja kindel õige viis selle kasutamiseks, uuestisündinud inimese elu täieliku uuenemise nõue, väheste pääsemine ja pidev usuvõitlus, üldine preesterlus, juutide pöördumine ja paavstluse langemine enne viimset päeva (st tuhandeaastase rahuriigi ootus ehk kiliasm). Täispiiblit esitatakse juba ilmunud UT jätkuna, selgitades kogu pühakirja prohvetluse võtmes: „Agga nüüd ei pakkuta teie kätte mitte ükspäines need õppetused, mis tullewad asjad ette tähhendawad, waid ka need asjad, mis wannast on ettetähhendatud [---]” (Piibli Ramat 1739:)(2)).

Ettevalmistus pühakirja õigeks lugemiseks („Agga katske hästi, et teie pühha kirja nenda wottaksite luggeda, et se Jummal tahtmisse järrele teie hinge õnnistuseks siggib”) on siin lühidalt (kolmel leheküljel) öeldud, viidates sellele, et varem on

eesti keeles juba antud lühem juhatus katekismuses ja põhjalikum 1729. aasta UT juures, ning „üks pissoke ramat peab ka pea teie kätte sama, kust teie woite õppida, mikspärrast Jummal oma pühha sanna on käsknud kirjasse üllespana” (oletatavasti mõeldud: Vierorth 1740, mille autor võis olla Helle). Nagu UT-s, algab juhatus ka siin (uuesti) Jeesuse Kristuse kesksuse kuulutamisest, kinnitades pühakirja kohta: „Keik ramatud on kui koor, ja Jesus Kristus on nende tuum. Temma paistab kirjas otsekui koidotäht, ja tedda tunnukse wimaks õigussepäikesse ollewad.” Nummerdamata kujul on selgitatud nelja üldist põhimõtet piibli lugemise eesmärgist, selle tegevuse hädavajalikkusest – rõhutatult igapäevase sõltumata seisusest ja päritolust – ning tulemustest.

Lätikeelse täispiibli teine trükk (Königsberg 1739)

Samal 1739. aastal anti teist korda välja lätikeelne täispiibel (Biblia 1739). Seda oli nüüd täiendatud nelja uue lisatekstiga, mis ei moodusta küll samasugust kontseptuaalset tervikut kui kahe eestikeelse väljaande kokku kuus kaasteksti. Kolmele saksakeelsele tekstile (kaks pühendust ja üks eessõna) on alla kirjutanud väljaande eestvedajana Jacob Benjamin Fischer, 1705. aastal Saksamaal surnud Johann Fischeri poeg, kes oli hariduse omandanud Halles ning kes täitis Liivimaa ülem-superintendendi ametikohta alates 1736. aastast. Ainsa lätikeelse (anonüümse) eessõna autor on teadaolevalt (Paškevica 2023) ligikaudu 15 aastat Liivimaal vaimulikuna tegutsenud Friedrich Bernhard Blaufuß, kes oli August Hermann Francke isikliku hoolealusena Halle asutustes üles kasvanud. Mõlemad riialased olid isiklikult kohtunud ka 1736. aastal Riias viibinud krahv Zinzendorfiga ning Blaufuß on oma eluloos rääkinud ülemsuperintendendi heatahtlikust hoiakust krahvi vastu ning omaenda suurest sümpaatiast nii krahvi kui ka tema juhitava vennastekoguduse liikumise suhtes (Paškevica 2023). Blaufuß, kes oli lätikeelse piibli väljaandmise ettevalmistamise juurde kutsutud 1738. aastal ja oli Fischeriga Riias usalduslikes suhetes, käis vennastega tihedalt läbi ja mingil perioodil tõenäoliselt ka kuulus nende hulka.

J. B. Fischeri eessõnades leidub küll kokkulangevusi eelkirjeldatud tekstidega (näiteks märksõna „selle ajastu märgid”), ent nende sisu ja toon on kaugel sellest ülevast ja tungivast pietistlikust kuulutustööst, millega eesti piiblite väljaandjad oma sihtrühma(de) poole on pöördunud. Kahes pühendustekstis kroonitud peadele manitsusi ega ähvardusi ei esitata. Vastupidi, kui Eestimaa isandatele osutati eestlaste seas toimuvale ärkamislainele kui Jumala märgile, siis siin on Issanda armuaja märgiks keisrinna Anna rahutoov valitsus, mille ajal on eestlastele esimest korda antud kogu piibel ja lätlastele selle uustrükk samaaegselt võiduga kristluse ürgvaenlase Osmanite üle. Teine pühendustekst tänab Kuramaa hertsogit Ernst Johann von Bironit osutatud abi eest ja avaldab lootust, et trükis leviks ka Kuramaa kirikutes ja koolides. Eessõnas „armsale lugejale” saab muu hulgas esitatud läti piibli tõlkelugu, ent J. B. Fischer teeb seda Hoppiusega (UT 1715) võrreldes pisut kummalises stiilis. Esmatrüki juures keskendub ta oma isa tegevusele talurahvahariduse edendamisel ja

piibli trüki korraldamisel (koos imelise looga Alžeeria mereröövlite kätte langenud ja siis jälle nende käest pääsenud paberilaadungist), mainimata tõlkijaid; toonast olukorda kirjeldades aga säilinud eksemplaride vähesusele ja koolide viletsale seisule. Pärismaalaste suhtes jääb kõlama pisut pessimistlik noot. J. B. Fischer on tahtnud „Jumala tahte elavaks tundmiseks” vähemalt piibli talurahvale kättesaadavamaks teha, et julgustada neis, kel vähegi võimalik, „iha Jumala tahte uurimise ja harjutamise järele”, väljendudes kuidagi löödult: „Ehk annab ustav Jumal armu, et kui tema Sõna rikkalikumalt nende keskel elaks, nad ka tahaksid saada enam ja enam tunda armastust Jumala vastu ja igatsust oma hinge pääste järele.” Oma kavatsuse esimese toetajana nimetab ta Zinzendorfi tolle Liivimaa-ringreisi ajal 1736. Edasi annab Fischer faktitiheda ülevaate uustrüki korraldamisest nii rahalisest küljest (piibel pidi tingimata välja antama 1) soodsa hinnaga, 2) piisaval hulgal) kui ka sisuliselt, nimetades kõiki abilisi nimepidi ja loetledes seitse parandust, mis pühakirja uustrüki jaoks tehtud. Viimaste hulgas nimetab ta ka lugemisjuhiseid: „on heaks arvatud lisada talupoegade peadele vastavalt [*nach dem Captu der Bauern*] kõige lihtsamal viisil koostatud sissejuhatus pühakirja pühendumuslikuks lugemiseks.”

Lubatud lihtsad juhised („Juhatus, kuidas pühakirja lugeda nii, et inimesele saab osaks hingeõndsus ja igavene elu”) leiab Blaufuši lätikeelsest eessõnast. Alles siin läheb läti piibel oma eestikeelsete kaaslastega ühele lainele: keel on vaimustusest laetud, nii ortodoksiale kui nüüd juba ka valgustusteoloogiale vastanduvad pietistlikud arusaamad on rõhukalt esil ning fookus on järjekindlalt Jeesuse Kristuse kuulutamisel: „Seepärast on Jumala suur halastus ka see, et ta on andnud meile oma kallid sõnad Pühakirjas. Sest nendega ei anna ta meile mitte ainult Päästja tundmise, vaid nende kaudu äratada ta ka meie südames usu temasse, sedasama pimedat südant valgustades ja pöörates meie patuse meelega Kristuse poole, kelle kaudu me tõelises usus saame kõik hinge voorused ja igavese elu.” Mis saaks olla väärtuslikum Jumala sõnast? Et ühed on laisad ja panevad jumalasõna pahaks, teised küll tunduvad seda austavat ja kasutavat, aga ei tee seda nii nagu tarvis, „seepärast on vaja laisku julgustada ja teadmatuid õpetada ja kõigile näidata, kuidas Jumala Sõna kasutada ja lugeda, et see inimest teeniks tõesti hinge kasuks ja igaveseks eluks”.

Blaufuši järgib oma õpetaja Francke „Lihtsa õpetuse” (1694) ülesehitust, arendades kuus juhust koos näidetega pikemalt välja (kaheksa tihedas kirjas lehekülge), ent see pole kindlasti üksnes tõlge, vaid konkreetset sihtrühma arvestav isikupärane ja ka muudest allikatest ammutav kompilatsioon. Hiljuti avaldatud Blaufuši eluloost saab lugeda, kuidas ta just lätikeelse piibli välja andmise ajal püüab ühelt poolt olla lojaalne vana Francke mälestusele ja teiselt poolt tunneb üha suuremat ühendust (Hallega konflikti läinud) Zinzendorfi ja vennastekoguduse liikumisega (Paškevica 2023: 245). Ka Blaufuši lugemisjuhiseid saab mõista selles võtmes, sest seal, kus Blaufuši läheb lahku Franckest, läheneb ta Zinzendorfile.

Kui Francke „Lihtne õpetus” pöördus pühendunute poole ja alustas hoiatusega (mitte lugeda vael põhjusel), siis Blaufuši pühendab hakatuseks pea kaks lehekülge läti talupoja hingestatud ja innustavale veenmisele, et too pühakirja julgelt kätte võtaks ja seda jõudumööda, aga järjekindlalt lugema hakkaks ega kardaks, et ta seda teha ei mõista – see on Jumala sõna ja see on mõeldud igale inimesele, nii targale

kui ka rumalale. Järgneb küll tavapärase nimekiri ebasobivatest põhjustest ja eesmärkidest piibli lugemiseks (ajaviiteks, teiste ees targutamiseks, ajalooliste teadmiste saamiseks; viimase hoiatuse taustaks vt Sheehan 2005: 182–222), ent rõhutades kahju asemel pigem seda, et kui ei loeta südamega ega otsita pühakirjast Jumalat ja Jeesust Kristust, pole sellest hingele mingit kasu. Igavest elu igatsedes aga taipab inimene peagi, et ta omast jõust pühakirja ei mõista ning peab pöörduma Püha Vaimu poole. Palve osa on pikem nagu ka Franckel, ent kui Francke kõneleb siin üksnes näidetega, siis Blaufuß kasutab lisaks põhjalikult võimalust õpetada lätlasele, kuidas õigesti palvetada: oma sõnadega, lihtsalt ja südamest nagu laps isa poole pöördudes. Ta toob (rõhutatult üksnes näitena) samasuguse palve lugemise alustuseks, nagu on 1729. aasta eestikeelses UT-s, ning lisab lõpuks Francke stiilis (aga mitte samu) näiteid sellest, kuidas Püha Vaim õpetab järjepidevat palvetajat ka pühakirja lugema koos (lõpuks spontaanse, südame sunnil toimuva) palvega.

Lätis on seda eessõna tunnustatud kui esimest lätikeelset juhatust individuaalseks vaikseks lugemiseks ja isikliku suhte loomiseks loetavaga (Paškevica 2023: 61). Selle poolest on Blaufuß kahtlemata väga lähedane Franckele, kelle reeglite juures on samuti pearõhk palve ja sisevaatluse koostööl. Blaufußi juhiste kõige mahukam osa on pühendatud sisevaatlusele ehk loetu üle mediteerimisele nagu ka Franckel, kes kasutas pika traditsiooniga mõistet *Betrachtung*, mille vasteks on Blaufuß läti keeles valinud *apdomasana* ('kontemplatsioon', tänapäevases kirjaviisis *apdomāšana*). Kui Francke tsiteeris otsesõnu Clairvaux Bernardi, siis Blaufuß läti talupoegadele allika viiteid ei anna, aga Francke omast pikemas selgituses paistab Blaufuß ka iseseisvalt toetuvat bernardiliku Jeesus-vagaduse traditsioonile. Üsna ilmselt ei ole see juhuslik kokkulangevus, et Blaufuß andis samal aastal Riias välja lätikeelse tõlke (Luther 1739) noore Lutheri eksplitsiitselt Bernardile toetuvast ja väga laialt levinud traktaadist selle kohta, kuidas hingele kasu tooval viisil mediteerida Kristuse kannatuste üle (Luther 1519). Lutheri traktaadis läbib sisevaatleja Kristuse kannatustee samm-sammult, kõigepealt tundes enese ära patuse ja surmamõistetuna ning liikudes sealt Jeesuse Kristuse (Lunastaja) kaudu edasi Jumala äratundmiseni armastava Isana (vt sel teemal pikemalt Friedenthal 2023a, 2023b). Blaufußi palvenäited ning seaduse ja evangeeliumi vahekorra selgitamine paistavad järgivat Lutheri traktaati ning Blaufuß rõhutab sama järjekindlalt kogu piibililugemise eesmärgina Kristuse tunnetamist ja rõõmu tema sõnumist. Siin läheb Blaufuß Francke reeglitest lahku. Francke kuues reegel oli küll lõpetamine palvega, et Jumal kõik vajaliku südamesse kirjutaks, aga Blaufuß laiendab seda viisil, mis läheb hoopis teises suunas kui Francke seitsmes punkt Jumala poolt piibliõppe eesmärgil saadetud kannatuste ja katsumuste erilisest armust. Selle asemel räägib Blaufuß hinge usaldusest ja armastusest Jeesuse vastu, jumalasõna vägevusest julgustuseks ja lohutuseks raskustes, ning kuulutab ilmselt juba vennaste vaimus taevast rõõmu ja rahu, mis saab Jumala sõnale järgnevale usklikule osaks juba selles maailmas.

Lõpetuseks

1739. aastal, mil lisadega eesti- ja lätikeelsed täispiiblid välja anti, olid Halle pietismi ja Zinzendorfi juhitava vennastekoguduse suhted juba konfliktised, aga piirjooned kahe liikumise vahel polnud kuigi selged ning vennaste mõju on neis tekstides märgatav. 1740. aastate teises pooles nn sõelumisajaga tipnev terav vastandumine pietismile, nagu ka vennastekoguduse suured äratuslained Eesti- ja Liivimaal ning liikumise keelamine Vene impeeriumis 1743. aastal, seisid veel ees. Halles jälgiti hoolsalt vagaduse püsimist luterliku ortodoksia väljatöötatud õpetuslikes raamides ning usklikelt nõuti nii sisemise kui ka välise elu askeetlikku distsiplineerimist. Paljudel sõelumisaja entusiastidel olid traumaatilised mälestused oma varasemast pietistlikust eluperioodist, mis oli täidetud piinavalt üksikasjaliku süümeuurimise ja pideva patukahetsusega (Peucker 2015: 65). Zinzendorfi taotlused olid kiriklikus mõttes pigem oikumeenilised ning üksikisiku osas oli rõhuasetus pideva patukahetsuse asemel igapäevaselt kogetaval armul ja intiimsel lähedusel oma Lunastajaga. Kõike muud varju jättes tõusis tähelepanu keskmesse Kristuse lunastustegu. 1740. aastatel nimetati vennastekoguduses pietistideks – taas kord halvustavalt – neid, kes on kinni surnud kirjatähes ning pole jõudnud tõelise usu ja vabastava armutunnetuseni. Pietistlik piibli tervikteksti järjepidev lugemine taandus vennastekoguduses muude praktikate ees: kõige kõnekamaks materjaliks vennastekoguduse usuelus ja selle uurimisel võib pidada hoopis nende lauluvara.

Uurimistööd on finantseerinud Eesti Teadusagentuur (PRG1106 „Lüürilise luule tegur väikeste kirjanduste kujunemisel“). Artikkel on kohendatud versioon saksakeelsest artiklist „In Estland und Livland herausgegebene pietistische Bibeln – Vorreden und Leseanweisungen“, mis ilmus esmalt Läti Rahvusraamatukogu väljaandes: *Pietisms Baltijas vēsturē – pētnieciskās aktualitātes un detaļpētījumi* (17.–20. gs.). *Der Pietismus in der baltischen Geschichte – Neue Fragestellungen und Fallstudien* (17.–20. Jahrhundert). *Pietism in the Baltic History – current issues and case studies* (17th–20th century). (Latvijas Nacionālā bibliotēka. Zinātniskie raksti. *Proceedings of the National Library of Latvia* 13 (33).) Toim Beata Paškevica. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2024, lk 28–64.

KIRJANDUS

- Arndt, Johann 1612.** *Paradiß Gärtlein / Voller Christlicher Tugenden*. Magdeburgk: Schmied.
- Arnold, Gottfried 1699.** *Unparteyische Kirchen- und Ketzer-Historie*. Leipzig–Frankfurt am Main: Fritsch.
- Beyer, Jürgen 2013.** Mereröövlike panus Johann Fischeri kirjastustegevusse varauusaegses jututraditsioonis. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2012. Annales Litterarum Societatis Esthonicae*. Peatoim Heiki Valk, toim Kadi Kass, Pille-Riin Larm, Marten Seppel, Tõnu Tannberg. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 181–196.
- Beyer, Jürgen 2014.** *Undeutsche Bibeln für Deutsche? Zur Benutzung der ersten lettischen, dörpstestnischen und revalestnischen Bibeldrucke (1685–1715)*. – *The German Book in Wolfenbüttel and abroad: Studies Presented to Ulrich Kopp in his Retirement*. (Studies in

- Reading and Book Culture 1.) Toim William A. Kelly, J. Beyer. Tartu: University of Tartu Press, lk 37–82.
- Biblia 1677** = Biblia Das ist: Die gantze Heilige Schrifft / Altes und Neues Testaments. Riga: Wilcken.
- Biblia 1727** = Biblia, Die gantze Göttliche Heilige Schrifft Altes und Neues Testaments. Ebersdorff: Abraham Gottlieb Ludewig. <http://digital.slub-dresden.de/ppn322216885>
- Biblia 1739** = Biblia, tas irr: Ta Swehta Grahmata. Kõnsbergâ: drikkõhts pee Jahņa Indriķa Artunga.
- Brecht, Martin 2004.** Die Bedeutung der Bibel im deutschen Pietismus. – Glaubenswelt und Lebenswelten. (Geschichte des Pietismus 4.) Toim Hartmut Lehmann. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, lk 102–117.
- Daija, Pauls 2021.** The development of peasants' reading habits in Courland and Livonia in the 18th century. – Knygotyra, nr 76, lk 27–50.
<https://doi.org/10.15388/Knygotyra.2021.76.74>
- Dunte, Ludwig 1632.** Buccina Evangelii. Lübeck: J. Embs.
- Francke, August Hermann 1694.** Einfältiger Unterricht / Wie man die Heilige Schrifft / zu seiner wahren Erbauung / lesen solle / Für diejenigen / welche begierig sind / ihr ganzes Christenthum auff das theure Wort GOTtes zu gründen. Halle: Salfeld.
<https://digital.francke-halle.de/mod3a/content/pageview/100376>
- Friedenthal, Tiina-Erika 2023a.** Poetry about the Passion of Christ in seventeenth century Estonia, Livonia, and Courland. – Journal of Baltic Studies, kd 54, nr 4, lk 727–743.
- Friedenthal, Tiina-Erika 2023b.** Psalmi- ja passiooniluule: kaks vaimuliku luule žanri varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. – Muutused, ümberkorraldused, uuendused. Varauusaja arenguajooned Eesti- ja Liivimaal 1520–1800. (Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora.) Koost Marten Seppel, Madis Maasing. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 219–249.
- Friedenthal, Tiina-Erika; Friedenthal, Meelis 2024.** „Palve hädalipp”. Palveraamatud Eesti- ja Liivimaal ning David Kellneri palveraamat. – Acta Historica Tallinnensia, kd 30, nr 2, lk 179–211. <https://doi.org/10.3176/hist.2024.2.02>
- Hedinger, Johann Reinhard 1704.** Das Neue Testament Unsers HErrn und Heylandes JESU Christi. Stuttgart: Rößlin. <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN660141752>
- Karpp, Heinrich 1980.** Bibel IV. Die Funktion der Bibel in der Kirche. – Theologische Realenzyklopädie. VI kd. Bibel – Böhmen und Mähren. Toim Gerhard Krause, Gerhard Müller. Berlin–New York: Walter de Gruyter, lk 48–93.
- Kirn, Hans-Martin; Ritter, Adolf Martin 2019.** Geschichte des Christentums. Kd IV, 2. Pietismus und Aufklärung. (Theologische Wissenschaft.) Stuttgart: Kohlhammer.
<https://doi.org/10.17433/978-3-17-033679-7>
- Köster, Beate 1984.** Die Lutherbibel im frühen Pietismus. (Texte und Arbeiten zur Bibel 1.) Bielefeld: Luther-Verlag.
- Luther, Martin 1519.** Ein Sermon von der Betrachtung des heyligen leidens Christi. Strosburg: [Knobloch].
- Luther, Martin 1739.** Ta Zeeniga Mahzitaja un DEewa Kalpa Martiņa Luterus Mahziba, Kà To swehtu Zeeschanu Ta Kunga Kristus pareisi buhs apdohmaht. Tlk Friedrich Bernhard Blaufuß. Riga: Frölich.

- Luther, Martin 2012.** Valitud tööd. (Avatud Eesti raamat.) Toim Urmas Petti, tlk Anne Burghardt, Meelis Friedenthal, Marju Lepajõe, U. Petti. Tartu: Ilmamaa.
- Paškevica, Beata (toim) 2023.** Frīdrihs Bernhards Blaufūss. Dzīvesgājums. Friedrich Bernhard Blaufuß. Lebenslauf. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka.
- Paul, Toomas 1999.** Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. (Emakeele Seltsi toimetised 72.) Tallinn: Emakeele Selts.
- Peucker, Paul 2015.** A Time of Sifting: Mystical Marriage and the Crisis of Moravian Piety in the Eighteenth Century. (Pietist, Moravian, and Anabaptist Studies.) University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Piibli Ramat 1739 = Piibli Ramat / se on keik se Jummala Sanna.** Tallinn: Jakob Joan Köler.
- Põldvee, Aivar 2017.** Mitesaksakeelsed Piiblid mitesakslaste jaoks. Asitõendeid lugemise ajaloost. – Kroonikast epitaafini. Eesti- ja Liivimaa varauusaegsest haridus- ja kultuurielust. (Rahvusarhiivi toimetised. Acta et commentationes Archivi Nationalis Estoniae 1 (32).) Koost Katre Kaju. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 349–375.
- Põldvee, Aivar 2024.** „Noored eestlased” Rootsi aja lõpul. – Keelde. Keelel. Keelest. Pühendus-teos Külli Habichtile 60. sünnipäevaks. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 84.) Koost, toim Külli Prillop, Annika Viht. Tallinn: EKSA, lk 159–183.
- Quack, Jürgen 1975.** Evangelische Bibelvorreden von der Reformation bis zur Aufklärung. (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 43.) Gütersloh: Mohn.
- Reinitzer, Heimo 1983.** Die Revision der Lutherbibel im 16. und 17. Jahrhundert. – Wolfenbütteler Beiträge. Aus den Schätzen der Herzog August Bibliothek. 6. kd. Toim Paul Raabe. Frankfurt am Main: Klostermann, lk 299–311.
- Roosimaa, Peeter 2004.** Uue Testamendi eestikeelsetest tõlgetest ja tõlkimist toetavatest eksegeesist. (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuens 7.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Ross, Kristiina 2004.** Eessõna. – Uus Testament 1715. Faksiimile. Toim Inna Saaret, Urve Sildre. Tallinn: Euroimmobiliare, Eesti Rahvusraamatukogu, lk 3–7.
- Ross, Kristiina 2005.** Miks ja millal kaotati esimene lõunaestli kirjaakeel? – Vikerraar, nr 7–8, lk 130–139.
- Schulz, Frieder 1983.** Gebetbücher III. Reformations- und Neuzeit. – Theologische Realenzyklopädie. 12. kd. Gabler-Gesellschaft/Gesellschaft und Christentum V. Toim Gerhard Krause, Gerhard Müller. Berlin–New York: Walter de Gruyter, lk 109–119.
- Sheehan, Jonathan 2005.** The Enlightenment Bible: Translation, Scholarship, Culture. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Spener, Philipp Jacob 1694.** Vorrede. Dem Christlichen Leser. – Biblia, Das ist: Die gantze Heilige Schrifft Altes und Neues Testaments / Teutsch D. Martin Luthers. Leipzig: Heinen. <http://digital.slub-dresden.de/id37104443X>
- Ta Swehta Grahmata 1689 = Ta Swehta Grahmata Jeb Deewa Swehtais Wahrds / Kas Preeksch un pehz ta Kunga JESus Kristus swehtas Peedsimschanas no teem swehteem Deewa-Zilwekeem / Praweescheem / Ewangelisteem jeb Preezas-Mahzitajeem un Apus-tuleem usrakstihts / Tahm latweeschahm Deewa Draudsibahm par labbu istaisita.** Rīga: Wilcken.
- UT 1715 = Meie Issanda JESusse Kristusse Uus Testament.** Tallinn: Johan Kristow Brendeken. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100558>

UT 1729 = Meie Issanda JESUSSE KRISTUSSE Uus Testament. 2. tr. Tallinn: Joan Köler.

Vierorth, Albert Anton [Helle, Anton Thor?] 1740. Wiis head jutto Ûhhe Öppetaja ja usklikko Tallopoia wahhel. Nende Juhhatamisseks üllespandud / Kes süddamest püüdwad uskudes ja Jummalat Jesusse nimmel palludes pühha kirja luggemissest omma hinglele tössist kasso sada. Tallinnas: Jakob Juhhan Köler.

Wallmann, Johannes 2004. Frömmigkeit Und Gebet. – Glaubenswelt und Lebenswelten. (Geschichte des Pietismus 4.) Toim Hartmut Lehmann. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, lk 83–101.

Wallmann, Johannes 2010. Pietismus und Orthodoxie. (Gesammelte Aufsätze 3.) Tübingen: Mohr Siebeck.

Tiina-Erika Friedenthal (sünd 1974), PhD, Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi baltisaksa kirjanduse teadur (Ülikooli 16, 51003 Tartu), tiina-erika.friedenthal@ut.ee

Why the Bible, and how to read it? Pietistic prefaces and reading guides in Estonian and Livonian Bibles

Keywords: history of literature, theology, Early Modern intellectual history, Pietism, Moravian Brethren, Estonia and Livonia

Estonian Bible research has predominantly focused on the development of biblical and literary language, with little attention given to paratextual elements such as prefaces and reading aids, despite their considerable presence and volume in early modern Bibles.

The Pietistic renewal, initiated by Spener's *Pia desideria* (1675), placed the Bible at the very centre of Christian life. Independent engagement with the Bible became soteriologically indispensable for everyone. Spener's associate Johann Fischer, who had arrived in Livonia in 1673, began organizing a school network and Bible publication in four local languages, parallel to Spener's work in Frankfurt. The first, a German Bible (Riga, 1677), is considered the earliest Pietistic Bible, featuring a Lutheran text augmented with Pietistic supplementary materials.

The first Latvian and South Estonian biblical books followed soon (between 1685 and 1694). Despite the Swedish state, committed to Lutheran orthodoxy, banning Pietism and putting pressure on Fischer, the "Pietistic Bible project" continued after his departure (1699) and the end of the Great Northern War (1710 in Estonia and Livonia). Now under Russian rule, the task of disseminating the Bible and basic literacy in Estonia and Livonia was enthusiastically taken up by men who had absorbed Pietistic views and methods during Pietism's heyday, directly under Francke in Halle or at other German universities. Despite economic constraints, Bible translations appeared both in Estonian and Latvian. The period culminated with the North Estonian New Testament (2nd ed., 1729), the complete North Estonian Bible, and

the complete Latvian Bible (2nd ed., both 1739). All three were, to varying degrees, equipped with Pietistic supplementary materials.

This article argues that Bible publishing for the local populations in Estonia and Livonia was a major Pietistic undertaking, unfolding in exact temporal alignment with historical Pietism (1675–c.1740).

Tiina-Erika Friedenthal (b. 1974), PhD, University of Tartu, Institute of Cultural Research, Research Fellow in Baltic German literature (Ülikooli 16, 51003 Tartu),
tiina-erika.friedenthal@ut.ee